

А. В. ЛУЖАНСЬКИЙ. КОНСТИТУЦІЙНА ПРИРОДА ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню конституційних засад доступу до правосуддя в Україні, з'ясуванню його правової природи. Обґрунтовується теза про те, що хоч право на доступ до суду і не закріплено на рівні Конституції України в буквальному розумінні, однак воно є таким фактично і в контексті складового елемента права на судовий захист гарантоване Основним Законом України, наголошується на необхідності закріплення згаданого позитивного юридичного права матеріальною конституційною нормою.

Ключові слова: конституційна природа, конституційні засади, доступ до правосуддя, судовий захист, суб'єктивне право.

Статья посвящена исследованию конституционных начал доступа к правосудию в Украине, уяснению его правовой природы. Обгрунтовується тезис о том, что хотя право на доступ к суду и не закреплено на уровне Конституции Украины в буквальном смысле, однако оно является таким фактически и в контексте составляющего элемента права на судебную защиту гарантировано Основным Законом Украины, указывается на необходимость закрепления указанного позитивного юридического права материальной конституционной нормой.

Ключевые слова: конституционная природа, конституционные начала, доступ к правосудию, судебная защита, субъективное право.

The article is dedicated to the analysis of constitutional background of the access to justice in Ukraine and clarification of its legal nature. The author emphasizes the fact that the right to access to court is not fixed in the Constitution of Ukraine sensu stricto, but in fact it is included in the context of the right to be protected by the court as its component. The necessity to introduce the abovementioned positive legal right into the text of the Constitution is stressed.

Key words: constitutional nature, constitutional principles, judicial remedy.

Однією з особливостей судової влади є те, що остання реалізується єдиними та спеціально уповноваженими органами — судами, які наділені лише їм притаманними повноваженнями.

Специфіка судового захисту полягає у тому, що його ефективність є набагато вищою порівняно з іншими, несудовими засобами, оскільки: захист у позасудовому порядку фактично є проханням або пропозицією щодо добровільного чи в порядку адміністративного контролю усунення порушення й ліквідації його негативних наслідків та ґрунтується на презумпції належної та добросовісної поведінки правопорушника; судовий розгляд є єдиним остаточним законним засобом вирішення правового конфлікту; при розгляді конкретної справи суд має право превентивного впливу у формі обов'язкових до виконання окремих ухвал (постанов) щодо запобігання в подальшому причині і умов, що сприяли порушенню прав; судові рішення, що набрали законної сили, як правило, мають остаточний характер; виконання судового рішення щодо питань факту чи права забезпечене державним примусом.

З огляду на таке, правосуддя займає особливе місце у системі гарантій захисту прав, свобод та законних інтересів, а доступ до нього є невід'ємною складовою

права на звернення до суду та необхідною передумовою його реалізації.

Різноманітні аспекти законодавчого та практичного забезпечення можливості реалізації такого права були предметом досліджень багатьох науковців та юристів-практиків, зокрема В.В. Городовенка, Ю.М. Грошевого, М.Л. Ентіна, В.М. Жуйкова, М.І. Козюбри, О.Р. Куйбіди, І.Є. Марочкіна, О.М. Овчаренко, Д.М. Притики, Н.Ю. Сакари, Т.В. Сахнової, В.М. Сидоренка, Н.В. Сібільової, О.Г. Шило, В.І. Шишкіна, С.Г. Штогуна, В.В. Яркова та ін.

В якості невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття, можна зазначити недостатню дослідженість конституційних засад права на доступ до правосуддя в Україні.

Оскільки з'ясування конституційної природи того чи іншого права має надзвичайно важливе як теоретичне, так і практичне значення, у т.ч. й з точки зору запровадження і функціонування ефективних механізмів реалізації та захисту відповідного права, мета цього дослідження полягає у вивченні згаданих засад, виявлення їх характерних ознак.

Аналізуючи правову природу права на доступ до правосуддя, можна виокремити такі його складові:

- формально-правову, пов'язану з визнанням згаданого права і його реалізацією в межах дії позитивного права;
- змістову, яка пов'язана з нормативно-правовим закріпленням цього права та відповідних йому правових обов'язків;
- процесуальну, що регулює порядок реалізації цього права та порядок реалізації відповідних йому обов'язків.

У переважній більшості країн, у т.ч. і в Україні, право на доступ до правосуддя не знаходить безпосереднього закріплення у конституціях. Виняток з цього правила становить Конституція Республіки Молдова, якою передбачено, що будь-яка особа має право на ефективне поновлення у правах компетентними судами в разі порушення її прав, свобод і законних інтересів. Жодний закон не може обмежити доступ до правосуддя (ст. 20)¹. Дещо вужчу (стосовно суб'єктного складу) гарантію містить Конституція Російської Федерації, у якій зазначено, що права потерпілих від злочинів та зловживань владою охороняються законом. Держава забезпечує потерпілим доступ до правосуддя та компенсацію заподіяної шкоди (ст. 52)².

Попри те, що право на доступ до суду не закріплено на рівні Конституції України в буквальному розумінні, на наш погляд, про нього все ж таки можна і потрібно говорити як про право гарантоване Основним Законом України, принаймні, в контексті складового елементу права на судовий захист.

Підтвердженням цієї тези може слугувати системний аналіз положень конституційних норм, якими передбачено: гарантування звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України (ч. 3 ст. 8); захист прав і свобод людини і громадянина судом, гарантування кожного права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ч. ч. 1, 2 ст. 55); право кожного після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 4 ст. 55); належність до частини національного законодавства України чинних міжнародних договорів,

згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 1 ст. 9); що закріплені Конституцією права і свободи людини і громадянина не є вичерпними (ч. 1 ст. 22).

Аналізуючи закріплені у Конституції України вимоги верховенства права та правової держави, відомий український вчений М.І. Козюбра зазначає, що у її положеннях зафіксовано переважну більшість таких вимог, зокрема вимогу «неможливості відмовити у правосудді» (ч. 2 ст. 55, ч. 2 ст. 124 та ін.)»³.

В юридичній літературі висловлювалася думка й про те, що право на судовий захист є конституційним правом, що існує в силу одного факту — визнання його Конституцією, водночас воно є і галузевим, бо механізм його реалізації визначається і регулюється саме процесуальним законодавством⁴.

Знаходячись у системі суб'єктивних конституційних прав та свобод, право на доступ до суду через його складові існує не автономно, а в системному взаємоз'язку з іншими суб'єктивними конституційними правами, які щільно взаємодіють. Зокрема, це стосується таких прав, як:

– політичні (внаслідок реалізації політичних прав громадян встановлено та діє демократичний режим, як запорука реалізації усіх конституційних прав та свобод);

– економічні (сприяння забезпеченню права на достатній життєвий рівень шляхом: відстрочки і розстрочки виконання, зміни чи встановлення способу і порядку виконання судового рішення за наявності обставин, що утруднюють таке виконання (відсутність присудженого майна в натурі, хвороба боржника або членів його сім'ї тощо (ст. 373 ЦПК України);

– соціальні (сприяння забезпеченню права на достатній життєвий рівень шляхом надання пільг по оплаті державного мита (ст. ст. 4, 5 Декрету Кабінету Міністрів України «Про державне мито»); надання безоплатної правової допомоги, яка в деяких аспектах містить елементи соціального права; обов'язкового зупинення виконавчого провадження у випадку призначення тимчасової державної допомоги (п. 16 ст. 34 Закону України «Про виконавче провадження»);

– культурні (державна мова судочинства, процесуальні гарантії користуватися під час судового розгляду рідною (у даному випадку, недержавною) мовою);

– екологічні права (крізь призму положень Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в прийнятті рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища від 18.03.1998 р. (Орхуська конвенція));

– особисті права, свободи та обов'язки (зупинення виконавчого провадження у разі прохання боржника, який проходить строкову службу у складі Збройних Сил України чи інших передбачених законом військових формувань; перебування боржника у тривалому службовому відрядженні; знаходження боржника на лікуванні у стаціонарному лікувальному закладі; знаходження боржника або стягувача у відпустці за межами населеного пункту, де вони проживають (ст. 35 Закону України «Про виконавче провадження»).

Загалом дуже часто реалізація та захист особою таких прав, як право на життя, на повагу до її гідності, на свободу та особисту недоторканність, на недоторканність житла тощо є неможливими без права на доступ до правосуддя.

Будучи належним до юридичної сфери, згадане право тісно пов'язане з іншими правами цієї групи суб'єктивних конституційних прав – на судовий захист та судове оскарження, на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого

самоврядування матеріальної та моральної шкоди, на правову допомогу, презумпцію невинуватості, не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи визначеного законом кола близьких родичів, на захист тощо.

Суб'єктивне право визначають як створену та гарантовану державою через норми об'єктивного права особливу юридичну можливість діяти, що дозволяє суб'єкту вести себе відповідним чином, вимагати відповідної поведінки від інших осіб, користуватися зазначеним соціальним благом, у випадку потреби звертатися до компетентних органів держави за захистом з метою задоволення особистих інтересів і потреб⁵. Тому відповідні права потребують чіткого та недвозначного конституційного врегулювання, оскільки лише в такому випадку вони набувають базового, обов'язкового для всього законодавства, сенсу й допомагають виробити «модель» конституційного процесу, а потім створити теорію цього процесу⁶.

В якості висновку, можна зазначити, що право на доступ до правосуддя походить з «духу» Конституції України, не будучи зафіксованим у ній *de jure*, є таким фактично.

Хоча в сучасному праворозумінні право особи на доступ до правосуддя й стало аксіомою, разом з цим, вона, як і кожне правило, потребує нормативної зафіксованості.

На наш погляд, існує необхідність закріплення такого позитивного юридичного права матеріальною конституційною нормою, яка мала б обумовлений правовою природою конституції як основного закону установчий, а також загальнорегулятивний характер, оскільки встановлювала б передумови обов'язкового створення та відповідності конституції всіх інших правових норм, що регулюють відповідні правовідносини. Така потреба зумовлена загальним характером конституційного регулювання основних прав і свобод людини і громадянина, правами інших суб'єктів правовідносин.

Це відповідним чином поклало б на державу обов'язок забезпечити всі умови для реалізації права на доступ до правосуддя, дало б змогу чітко та недвозначно виокремити це право як основне, конституційне, таке, що підлягає конституційній регламентації та конкретизації в інших галузях права. До того ж, норми, що регулюють право доступу до правосуддя, містяться в кримінально-процесуальному, цивільному процесуальному, господарському процесуальному, адміністративному законодавстві, в інших законах та підзаконних актах.

Будучи належним до категорії основних прав, право на доступ до правосуддя об'єктивно потребує процесуальних гарантій, які формалізують та упорядковують механізм його реалізації та правового захисту. У зв'язку з цим привертає особливу увагу класифікація регламентаційних процедур щодо основних прав, запропонована німецьким ученим К. Штерном. У ній виділяються наступні положення: основні права залежать від наявності певної організації чи дотримання певної процедури; вони впливають на процесуальне право; організація та процес слугують інструментами безпосереднього здійснення основних прав; організаційне та процесуальне регулювання є засобом, що усуває суперечності в нормах конституційного права; із положень про основні права випливають особливі вимоги до процесуального оформлення справ та участі громадян у процесі⁷.

На перший погляд, у ситуації, коли те чи інше право особи передбачене міжнародним договором, який є частиною національного законодавства, немає потреби у дублюванні такого права в конституції країни. Однак, на наше переконання, закріплення у такий спосіб відповідних прав надає їх суб'єктам додаткові

гарантії реалізації цих прав, наприклад, з огляду на потенційну можливість держави денонсувати міжнародний договір.

Оскільки право на доступ до правосуддя є складовою інституту основних та невідчужуваних прав і свобод людини і громадянина, який становить основу правового статусу особи, воно мусить бути передбачене правовим актом найвищої юридичної сили та внаслідок цього автоматично отримати додатковий фундаментальний захист, зокрема передбачені ч. ч. 2, 3 ст. 22 Конституції України гарантування та неможливість скасування конституційних прав і свобод, а також недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів.

Між іншим, Європейський суд з прав людини зазначив, що «якість» внутрішніх правових норм у світлі Конвенції залежить від точності, з якою законодавство та судова практика визначають обсяг і умови здійснення владних повноважень, виключаючи небезпеку сваволі («Функе проти Франції» від 25.02.1993 р., п. 50⁸).

Що стосується перспективи подальших розвідок у напрямі цього дослідження, пошук нових шляхів удосконалення методів та механізмів забезпечення права особи на доступ до правосуддя має надзвичайно важливе значення, тому потребує додаткового вивчення як на теоретичному рівні, так і в практичній площині.

1. *Конституції нових держав Європи та Азії* / Упоряд. С. Головатий. – К.: Укр. Правн. Фундація. Вид-во «Право», 1996. – С. 196. 2. *Комментарий к Конституции Российской Федерации* / Под общ. ред. Л.В. Лазарева. 3-е изд., доп. и перераб. – М.: Новая правовая культура, Проспект, 2009. – С. 309. 3. *Козюбра М.І.* Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог // Наукові записки. Том 64. Юридичні науки. – 2007. – С. 6. 4. *Сахнова Т.В.* Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – С. 266. 5. *Матузов Н.И.* Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. – Саратов, 1972. – С. 145. 6. *Бородин В.В.* Конституционный процесс: сравнительно-правовой анализ: Дис. ... д-ра юрид. наук. – СПб., 2000. – С. 19. 7. *Государственное право Германии*: В 2 т. – Т. 2 / Ред. Б.Н. Топорин, Б.М. Лазарев, Ю.П. Урьяс. – М., 1994. – С. 184. 8. *Решение «Функе (Funke) против Франции» от 25 февраля 1993 г.* // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т. – Т. 1. / Редкол.: Бард К., Владыченко А.И. и др. – М.: Норма, 2001. – 856 с. – С. 792.